

УДК 343.2/7

ЩОДО СУБ'ЄКТА УМИСНОГО ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЙ, ВЗЯТИХ ПІД ОХОРОНУ ДЕРЖАВИ, ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

Юлія РЯБЧЕНЮК,

асистент кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

SUMMARY

In the article discusses features of subject of deliberate destruction or damage of territories taken under state protection, and objects of natural reserve Fund. Proposals on inclusion of special subject as a qualified tag of specified crime. This can be: an official charged with duty to manage specially protected natural territories and objects; person that is not a service, but have certain professional functions in protection of such areas and objects from destruction and damage. The need for inclusion in law of these changes is because sometimes an employee use his powers only possible condition for execution of crime.

Key words: subject of crime, special subject, person of offender, insanity, Nature Reserve Fund.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються особливості суб'єкта умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду. Вносяться пропозиції щодо введення вказівки на спеціальний суб'єкт, як кваліфікованої ознаки зазначеного складу злочину. Таким суб'єктом може бути: службова особа, на яку покладено обов'язок управляти особливо охоронюваними природними територіями та об'єктами; особи, які не є службовими, але виконують певні професійні функції щодо охорони таких територій та об'єктів від знищення та пошкодження. Обумовлена потреба введення зазначених змін тим, що іноді використання працівниками своїх повноважень виступає єдиною можливою умовою вчинення цього злочину.

Ключові слова: суб'єкт злочину, спеціальний суб'єкт, особа злочинця, неосудність, природно-заповідний фонд.

Постановка проблеми. Суспільно небезпечне діяння вчиняється певною конкретною особою. Таку особу у кримінальному праві прийнято називати суб'єктом злочину. Суб'єкт є одним із обов'язкових елементів кожного складу злочину. Незважаючи на те, що положення щодо суб'єкта є досить ustalеними у кримінальному праві, деякі питання залишаються на сьогодні дискусійними та підлягають подальшому дослідженню та осмисленню. Серед них: визначення змісту ознак суб'єкта злочину, визнання суб'єктом злочину юридичних осіб тощо. Потребують великої уваги й певні аспекти і положення про суб'єкта окремих суспільно небезпечних діянь, зокрема, умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК України).

Метою статті є з'ясування змісту юридичних ознак суб'єкта умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду, а також обґрунтування і формулювання пропозицій, що спрямовані на вдосконалення чинної редакції ст. 252 КК та практики її застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Всі численні індивідуальні ознаки суб'єкта злочину не можуть міститися у законодавчих конструкціях складів злочинів. Тому наукою кримінального права були обрані найбільш типові ознаки, притаманні будь-якому злочинцю, які знайшли закріплення безпосередньо в положеннях кримінального законодавства. КК визнає суб'єктом злочину фізичну осудну особу, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18 КК). Дане легальне визначення дозволяє виокремити такі обов'язкові ознаки, що характеризують суб'єкта злочину: 1) фізична особа; 2) осудна; 3) досягла віку, з якого може наступати кримінальна відповідальність на момент вчинення злочину. Даний перелік ознак повинен встановлюватися при вчиненні будь-якого злочину.

Першою ознакою суб'єкта злочину є те, що ним може бути лише фізична особа, тобто людина (громадянин України, особа без громадянства чи іноземець). Це знаходить підтвердження в аналізі низки статей КК, наприклад, ст. ст. 7–10 та ін.

Протягом декількох десятиліть у наукових колах точаться суперечки щодо доцільності визнання суб'єктом злочину поряд із фізичними також юридичних осіб. І хоча досі ці ініціативи не були підтримані в Україні ані законодавцем, ані науковою спільнотою у цілому, можна виділити низку авторів, які відстоюють ідею визнання підприємства, установи та організації суб'єктом злочину, зокрема, В.К. Грищук, В.К. Матвійчук, О.О. Михайлов, А.В. Савченко, П.Л. Фріс та ін. [1]. При цьому, більшість учених традиційно виступають проти таких новел.

Основною проблемою у визнанні юридичної особи поряд із людиною суб'єктом злочину є суперечність цього рішення кільком ключовим принципам і постулатам вітчизняного кримінального права, сформованим на положеннях класичної школи права, яка є домінуючою у нашій правовій системі. Мається на увазі: складність або неможливість встановлення вини такої особи у вчиненні злочину, відсутності сталої системи покарань, які б були більш суворими, ніж передбачають інші види юридичної відповідальності, принципам особистої винної відповідальності та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання тощо.

З одного боку, важко дискутувати з тим, що великі промислові об'єкти потенційно несуть більшу шкоду довкіллю, зокрема, природним територіям та об'єктам, що підлягають особливій охороні, ніж дії окремої фізичної особи. Однак, з іншого – слід зазначити, що негативні наслідки для юридичних осіб, що настають у разі, якщо їх діяльність суперечить вимогам законодавства, передбачені у нормативно-правових актах інших джерел права, тому їх безкарність є досить ілюзорною.

Відповідальність юридичних осіб за шкоду, завдану довкіллю, закріплена, зокрема, в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», який передбачив порядок обмеження, тимчасової заборони (призупинення) або припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Іншими нормативно-правовими актами також встановлена можливість притягнення юридичних осіб до відповідальності, серед стягнень, які накладаються на цих осіб, штраф та ліквідація.

Таким чином, Закон про кримінальну відповідальність визначає, що суб'єктом злочину зараз може бути громадянин України, іноземець, на якого не поширюються правила екстериторіальності, та особа без громадянства, що вчинила злочин і підлягає кримінальній відповідальності за законодавством України. Отже, суб'єктом умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду може бути лише людина.

Другою обов'язковою ознакою суб'єкта злочину є осудність. Поведінка людини, всі її вчинки, у тому числі протиправні, визначаються свідомістю і волею, які становлять основні психічні функції мислячої істоти [2, с. 6]. У своєму сучасному вигляді інститут осудності став формуватися наприкінці XVIII ст. Чинний КК надає у ч. 1 ст. 19 визначення осудності: «Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними». У науці вдалим, на наш погляд, є розширене доктринальне поняття осудності, надане Ю.М. Антоняном і С.В. Бородінін, які розглядають її, як психічний стан особи, що полягає в її здатності на певному етапі розвитку, соціалізації, віку і стану психічного здоров'я під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії та керувати ними, а в подальшому нести покарання [3]. Стан осудності вважається типовим станом психіки людини. На практиці, зазвичай, існує презумпція осудності людини, тому встановленню вона підлягає тільки у випадку наявності сумнівів у нормальному психічному стані особи. У цьому разі признається судово-психіатрична експертиза [4].

Осудність суб'єкта має величезне значення, вона є передумовою вини, яка виступає обов'язковою умовою кримінальної відповідальності [5, с. 46]. Здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) при вчиненні злочину, передбаченого ст. 252 КК, означає адекватне розуміння фактичних об'єктивних ознак злочину та соціальне їх значення. Особа розуміє, що посягає на відносини зі збереження особливо охоронюваних природних територій і об'єктів, здатна адекватно оцінити цінність таких елементів природи, суспільну небезпечність своїх дій, наслідки, причинно-наслідковий зв'язок тощо. Маючи здатність усвідомлення, людина зі здоровою психікою може не тільки правильно оцінити свої дії, але й обрати різноманітні варіанти поведінки, що відповідають мотивам, потребам, цілям та завданням, які вона для себе намітила, у цьому і проявляється здатність особи керувати своїми діями.

Навпаки, неосудна особа не підлягає кримінальній відповідальності за вчинене суспільно небезпечне діяння, про що прямо зазначено у ч. 2 ст. 19 КК. Уперше формула неосудності була введена у КК Франції 1810 р., у ст. 64 якого вказувалось: «Немає ані злочину, ані проступку, якщо під час вчинення діяння обвинувачений був у стані безумства». Неосудністю є неспроможність особи усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19 КК). У наш час неосудні особи не визнаються суб'єктами злочину в усіх цивілізованих державах світу, за

рішенням суду до них можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Треба зазначити, що при вчиненні умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду сумніви щодо осудності особи, яка його вчинила, на практиці можуть виникати. Пояснюється це тим, що схильність до таких деструктивних дій часто мають люди з різноманітними психічними відхиленнями [6, с. 109–122]. Тому висновок про осудність особи підлягає відповідній перевірці і правовій оцінці.

Крім осудності і неосудності у вітчизняному кримінальному законодавстві існує інститут обмеженої осудності, що має місце, коли особа під час вчинення злочину через наявний у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 20 КК). Обмежену осудність можна вважати окремим видом осудності [7, с. 462]. Якщо особа, що вчинила умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду визнається обмежено осудною, то на відміну від неосудних вона буде підлягати кримінальній відповідальності. Хоча її стан буде врахований судом при призначенні покарання в якості пом'якшуючої обставини (ч. 2 ст. 20 КК).

Цікавим є питання так званої у науці «спеціальної осудності», що є характерною для спеціального суб'єкта злочину. Як слушно зазначають Л.П. Брич та В.О. Навроцький, таку осудність варто розглядати, як професійну або спеціальну. Осудність спеціального суб'єкта злочину повинна визначатися на основі не лише вольових та інтелектуальних критеріїв, з якими потрібно підходити до оцінки осудності будь-якої особи, а й з урахуванням додаткових ознак. Саме вони обумовлюють можливість такої особи усвідомлювати фактичну і соціальну сторону своєї поведінки з урахуванням додаткових обов'язків, які покладені на неї [8, с. 61]. На підставі цього юридичним критерієм неосудності службової особи є її нездатність усвідомлювати фактичну сторону або юридичне значення своїх дій та їх наслідків через недостатній рівень підготовки або компетенції. У разі вчинення умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду спеціальним суб'єктом (що пропонуємо включити до ст. 252 КК, як ознаку кваліфікованого складу злочину), його необхідною ознакою є обов'язок дотримуватися відповідних правил поведінки з природними територіями та об'єктами, що підлягають особливій охороні. Така особа також передбачає негативні наслідки. Все це означає можливість існування спеціальної або професійної осудності у суб'єкта знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду.

Третьою обов'язковою ознакою суб'єкта визнається його вік. Кримінальний закон не містить спеціальної норми, яка б розкрила поняття віку. Він вказує лише на вікові межі, з яких може наставати кримінальна відповідальність. У доктрині кримінального права також відсутня єдина позиція щодо визначення віку, його ознак та елементів. Тому тут необхідно звернутися до загального розуміння цього явища. Вік найчастіше характеризують через його хронологічне поняття – це тривалість життя або період часу [9, с. 671]. Однак, якщо спиратися виключно на кількісну оцінку віку, це не надасть повного розуміння розглядуваного явища, оскільки вік особи має також біологічні, психологічні і соціальні властивості [10, с. 112–113]. Б.Г. Анаф'єв виокремлює дві основні властивості віку: метричну, що виражається в сумі прожитих років, і топологічну, яка полягає у фазах, стадіях становлення різних

психологічних функцій, у періодизації розвитку [11, с. 18]. Вік особи тісно пов'язаний зі здатністю розуміти фактичну сторону, характер і соціальний зміст своїх дій, співвідносити власні бажання з нормами поведінки, які існують у суспільстві, правовими приписами і заборонами, а також можливість цієї особи адекватно сприйняти кримінальне покарання, яке потенційно або реально їй загрожує. За наявності документів вік особи встановлюється згідно з даними, які в них містяться, у разі їх відсутності призначається судово-медична експертиза.

Вік, з якого може наступати кримінальна відповідальність, є кримінально-правовою категорією і являє собою кількість прожитих особою років, але має при цьому і якісну наповненість, що свідчить про здатність особи усвідомлювати суспільну небезпечність своїх дій та керувати ними.

Вітчизняне законодавство характеризується диференційованим підходом до визначення віку суб'єкта злочину. У ст. 22 КК встановлюється загальний (16 років) та «знижений» (14 років) його вік, з якого може наступати кримінальна відповідальність. Законодавець встановив виключний перелік злочинів, за які кримінальна відповідальність настає вже з 14 років із урахуванням сукупності біологічних, психологічних і соціальних критеріїв. У цьому переліку немає злочину, передбаченого ст. 252 КК, як і немає жодного іншого злочину проти довкілля. Вважаємо, що зниження віку, з якого може наступати кримінальна відповідальність за розглядуваний злочин, не є доцільним, адже щоб усвідомити суспільну небезпечність таких дій, особливо властивостей предмета злочину, особа повинна досягти певного інтелектуального розвитку, мати відповідний життєвий досвід.

Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що суб'єкт злочину, передбаченого ст. 252 КК, має бути фізичною, осудною особою, яка до моменту вчинення злочину досягла шістнадцятирічного віку.

Поряд з трьома обов'язковими ознаками особа може бути наділена також певними додатковими (спеціальними) ознаками, внаслідок чого вона набуває статусу спеціального суб'єкта злочину. У ч. 2 ст. 18 КК зазначається, що спеціальним суб'єктом злочину є фізична, осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Поняття, ознаки і значення спеціального суб'єкта є достатньо дискусійними питаннями у науці кримінального права. М.С. Магарін пропонує спеціальним суб'єктом злочину визнавати фізичну осудну особу, винну у вчиненні кримінально караного діяння, склад якого в обов'язковому порядку передбачає наявність тих чи інших ознак, що характеризують його виконавця [12, с. 18]. В.В. Устименко надав широко використовуване визначення спеціального суб'єкта, як особи, яка поряд із осудністю і віком кримінальної відповідальності має одну або кілька інших додаткових юридичних ознак, що передбачені в законі про кримінальну відповідальність, або прямо впливають з нього та обмежують коло осіб, які можуть нести відповідальність за цим законом [13, с. 23]. У деяких статтях КК існує пряма вказівка на те, що відповідальність за цей злочин несе лише певна особа, у інших характеристика спеціального суб'єкта дається опосередковано, шляхом вказівки на спосіб, місце його вчинення та інші об'єктивні ознаки, що передбачають, що не будь-яка особа може вчинити цей злочин, а лише спеціальний суб'єкт. Це дозволяє стверджувати, що відсутність ознак спеціального суб'єкта виключає кримінальну відповідальність за певний злочин. В одних випадках це означає відсутність злочину взагалі, в інших – можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за іншими статтями КК. А.Н. Трайнін зазначає, що ознаки, які вводяться за-

коном до складу злочину для характеристики суб'єкта, спрямовані на досягнення наступної мети: законодавець за допомогою цих ознак звужує коло осіб, які можуть нести кримінальну відповідальність за певний злочин чи певну групу злочинів, тим самим затверджуючи положення, що не будь-яка фізична осудна особа може бути суб'єктом певного виду або роду злочинів [14, с. 191–194].

Отже, ознаки спеціального суб'єкта завжди доповнюють загальне поняття і тому є додатковими. Серед ознак спеціального суб'єкта можна виокремити такі: 1) він завжди є представником певної соціальної групи, що сформувався за певною ознакою; 2) спеціальний суб'єкт, як категорія і правове явище в теорії і на практиці, слугує розширенню або обмеженню змісту загального суб'єкта [15, с. 410]; 3) спеціальний суб'єкт відрізняється здатністю мати конкретні права і обов'язки на рівні окремих соціальних груп, які регулюються різними галузями права [16, с. 51].

Слушною тут є думка С.Б. Гавриша, що вчинення злочинів проти довкілля пов'язане з традиційними, звичними видами природокористування, доступністю самих природних об'єктів, відсутністю необхідності використання для заволодіння або користування ними особливих обставин (можливостей службової або спеціально зобов'язаної особи і т. д.), а також «відірваністю» сфери цього природокористування від фахового або службового середовища особи [17, с. 460].

Суб'єкт досліджуваного злочину не обов'язково повинен мати групу додаткових ознак для притягнення його до відповідальності. Законодавець, конструюючи ч. 1 ст. 252 КК, виправдано не включив до неї вказівку на спеціального суб'єкта злочину, як обов'язкову ознаку цього злочину в цілому. Визнання певних категорій осіб спеціальними суб'єктами обумовлено тим, що ці особи внаслідок свого положення можуть вчинити або полегшити вчинення злочинів у порівнянні з іншими особами.

Однак аналіз складу злочину, передбаченого ст. 252 КК, дозволяє зробити висновок, що його може вчинити не лише приватна фізична особа, а й службова особа, наприклад, директор заповідника або дендрологічного парку, який має необмежений до цих об'єктів доступ, а іноді навіть саме положення цієї особи та доступність особливо охоронюваних природних територій та об'єктів для такої особи значно полегшує вчинення цього злочину. Не вирішеним залишається питання, як слід кваліфікувати вчинене. Виходячи з існуючої норми, така особа повинна нести відповідальність за сукупності злочинів ст. 252 КК і ст. 364 КК (зловживання владою або службовим становищем) [18].

Так, Сімферопольською природоохоронною прокуратурою було порушено кримінальну справу за фактом незаконного будівництва котеджів на території Алупкінського парку, який є парком-пам'яткою садово-паркового мистецтва. Було встановлено, що зведені на території парку будівлі завдали державі збитку в розмірі 150 тисяч гривень. Організатори будівництва обвинувачені у зловживанні службовим становищем, пошкодженні об'єкта природно-заповідного фонду [19]. Даний приклад підтверджує, що використання службовою особою свого становища підвищує типовий ступінь суспільної небезпеки у порівнянні з діями сторонніх осіб, оскільки вони мають певні повноваження щодо природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, а у деяких випадках використання працівниками своїх повноважень виступає єдиною можливою умовою вчинення цього злочину.

Отже, доцільно було б передбачити у ч. 2 ст. 252 КК (як кваліфікуючу ознаку) кримінальну відповідальність за вчинення цього злочину особою, яка виконує обов'язки щодо управління і охорони особливо охоронюваних при-

родних територій та об'єктів, де була б встановлена більш суворо відповідальність за вчинення такою особою злочину. Таким суб'єктом може бути: службова особа, на яку покладено обов'язок управляти особливо охоронюваними природними територіями та об'єктами; особи, які не є службовими, але виконують певні професійні функції щодо охорони таких територій та об'єктів від знищення та пошкодження.

Підсумовуючи викладене, для визнання людини суб'єктом злочину необхідно встановити вік, осудність і, в окремих випадках, ознаки спеціального суб'єкта. Ширшим є коло соціально значущих якостей особи, яка вчинила злочин, що утворює поняття «особа злочинця». Проблема суб'єкта злочину тісно пов'язана з проблемою особи злочинця, проте ці поняття не можна ототожнювати.

Особа злочинця – комплексне поняття, що утворюється шляхом поєднання загального соціального поняття «особа» і юридичного поняття «злочинець». Розмежовуючи поняття «суб'єкт злочину» і «особа злочинця» слід зазначити, що ознаки суб'єкта впливають, передусім, на вирішення питання щодо наявності у діянні такої ознаки складу злочину, як суб'єкт. Узагальнення і дослідження кримінологічних властивостей допомагає з'ясувати причини і умови вчинення злочину, що має велике значення, передусім, для попередження вчинення умисного знищення та пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду. При цьому дані, що характеризують особу злочинця, мають істотне значення для індивідуалізації кримінальної відповідальності та призначення покарання.

Поняття «особа злочинця» включає в себе комплекс соціально-демографічних, функціональних, соціально-психологічних ознак, які пов'язані з злочинним діянням, характеризує його суспільну небезпечність, пояснює причини його вчинення [20].

Соціально-демографічна підсистема особи злочинця включає такі властивості особи, як стать, вік, сімейний стан, освіта, професія, наявність судимостей. Сюди ж відносять і ознаки, які характеризують особу злочинця з точки зору виконання ним певних функціональних ролей. Аналіз кримінальних справ про умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду набагато частіше вчиняють чоловіки, більшість із них молодша за 30 років, половина має неповну або повну середню освіту.

Близько 25% злочинців є особами, які виконували обов'язки щодо охорони і управління цих особливо цінних природних територій та об'єктів, а вчинені ними злочини заподіяли велику шкоду довкіллю, саме тому проблема введення підсиленої кримінальної відповідальності для них є актуальною.

Отже, певні ознаки особи злочинця виступають, як властивості загального чи спеціального суб'єкта злочину. Інші, як слушно зазначають В.І. Борисов та О.О. Пашенко, повинні враховуватися при призначенні покарання, а відтак, входять до структури кримінально-правової характеристики злочину [21, с. 188].

Висновки. На підставі викладеного можна зробити такі висновки:

1. Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 252 КК, визнається фізична осудна особа, що досягла шістнадцятирічного віку.
2. Вважаємо завчасним визнання юридичних осіб цього або будь-якого іншого злочину його суб'єктом.
3. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду, вчинене особами, які в силу своїх професійних обов'язків повинні охороняти такі території та об'єкти,

характеризується підвищеною суспільною небезпечністю. У деяких випадках використання цими особами своїх повноважень – єдиною можливою умовою вчинення цього злочину. Отже, доцільним було б встановити у ч. 2 ст. 252 КК кваліфікуючу ознаку – вчинення умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду спеціальним суб'єктом – працівником природоохоронного об'єкта, наділеним повноваженнями щодо його управління і охорони.

Список використаної літератури:

1. Гришук В.К. Загальні засади відповідальності юридичних осіб за кримінальним законодавством Франції [Текст] / В.К. Гришук, І.В. Красницький // Вісн. Львів. ін-ту внутр. справ / голов. ред. В.Л. Оргинський. – Львів : Львів. ін-т внутр. справ при НАВС України, 2003. – Вип. 3. – 75 с., В.К. Матвійчук (Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) [Текст] : монографія / В.К. Матвійчук. – К.: Азимут–Україна, 2005. – 270 с.), О.О. Михайлов (Михайлов О.О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: автореф. дис. ... к. ю. н.: спец. 12.00.08. – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / О.О. Михайлов. – К.: Академія адвокатури України, 2008 – С. 5–6), А.В. Савченко (А.В. Савченко. Кримінальне законодавство України та федеральне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження. Монографія. – К.: КНТ, 2007. – 524 с.), П.Л. Фріс (Фріс П.Л. Юридична особа як суб'єкт злочину за законодавством країн Європи та Америки [Текст] / П.Л. Фріс, І.Б. Медичкий // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія – юридична / голов. ред. В.Л. Оргинський. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – Вип. 3. – 344 с.
2. Ярмиш Н.Н. Действие, как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики). – Х.: Основа, 1999.
3. Антонян Н.Ю., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии / Отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1987. – 208 с.
4. Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику по застосуванню примусових заходів медичного характеру», № 2 від 19.03.1982.
5. Михеев Р.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве [Текст] / Р.И. Михеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1983.
6. Кікалішвілі М.В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 3.
7. Бурдін В.М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження) [Текст] : монографія / В.М. Бурдін. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010.
8. Брич Л.П., Навроцький В.О. Ознаки посадової особи та кваліфікація господарських злочинів, вчинених нею // Підприємництво, господарство, право. – 2001. – № 1. – С. 60–63.
9. Словник української мови: в 11 томах. – Том 1. – 1970.
10. Назаренко Г.В. Невменяемость: уголовно-релевантные психические состояния [Текст] / Г.В. Назаренко. – СПб. : Юрид. центр Пресс. – 2002.
11. Анафьев Б.Г. Человек как предмет познания // Избранные психологические труды в 2-х т. – М., 1980. – Т. 1.
12. Магарін М.С. Суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України: монографія [Текст] / М.С. Магарін, Д.В. Бараненко / Під ред. д-ра юрид. наук, професора С.Л. Стрельцова. – Одеса : Астропринт, 2001. – 104 с.
13. Устименко В.В. Специальный субъект преступления / В.В. Устименко. – Харьков : Вища шк., – 1989.
14. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнин – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 363 с.

15. Козлов А.П. Понятие преступления. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004.

16. Заграбян Н.Ю. Понятие и юридическая природа специального субъекта преступления. – Вектор науки ТГУ. – № 4 (7). – 2009.

17. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства [Текст] / С.Б. Гавриш. – К.: Ін-т зак-ва Верхов. Ради України. – 2002.

18. Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» від 26.12.2003. – № 15.

19. Прокуратура Криму розслідує факт незаконної забудови Алупкінського парку котеджами / Українська екологічна асоціація «Зелений світ». – [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : http://zelenysvit.org.ua/?page=news_cat&cat+1&npage=79.

20. Иванова А.И., Косолапова Н.В. Юридическая психология: конспект лекцій.

21. Борисов В.І. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів [Текст] / В.І. Борисов, О.О. Пашенко // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3 (42). – С. 180–190.

